

Bíbok Károly

A KOMMUNIKÁCIÓS TEVÉKENYSÉGET MEGNEVEZŐ IGÉK EGY
CSOPORTJÁNAK SZÉMANTIKAI VIZSGÁLATA A MAGYARBAN

Dolgozatom célja a címben jelzett igék egy csoportjának szinkrón szempontú szemantikai leírása, amelyhez a komponenses (komponenciális) elemzés módszerét használok.¹

1. A komponenses elemzés két alapkérdése

KATZ és FODOR (1963) szemantikaelméletét, amely először alkalmazta a komponensekre bontást a generatív nyelvelméletben, többen kritizálták (BIERWISCH, 1971. 410-412; BOLINGER, 1965; KIEFER, 1966. 184-188; Uő. 1970. 116-119; Uő. 1975. 370-372; WEINREICH, 1966). A felvetett kérdések közül a két legfontosabb:²

1. hogyan rendeződnek a szemantikai komponensek³ jól meghatározott struktúrákba a lexémák szótári ábrázolásában és a mondatok szemantikai reprezentációjában, és 2. véges szárosságú halmazt alkotnak-e ezek a komponensek vagy sem? A kérdésekre adott válaszok: 1. A szemantikai komponenseket célszerű egy, a természetes nyelvnek megfelelően módosított predikátumkalkulus elemi (atomi) predikátumaiként felfogni (BIERWISCH, 1971. 411-413). 2. Ha figyelembe vesszük a komponenses elemzés hatókörét korlátozó megfontolásokat (BOLINGER, 1965. 225-226; FILLMORE, 1978. 47-48; KIEFER, 1983. 83-88), és egzakt módszerrel rendelkezünk a szótárban feltüntetendő jelentések egymástól való elhatárolásához (KURYŁOWICZ módszerét javasolja WEINREICH (1966. 323)), akkor a komponensek véges szárosságú halmazához jutunk.

Itt kell szólnom a komponenses elemzés néhány általános módszertani vonatkozásáról. A szavak jelentésének vizsgálatához a jelentések rendszerszerűsége, a közöttük levő paradigmaticus és

szintagmatikus viszonyok nyújtanak alapot (KIEFER, 1983. 312.9.j.; NIDA, 1975. 64-67, 151-154). Ezekről a viszonyokról a nyelvérzékünk által nyert megállapításokat feltétlenül ellenőriznünk kell. Ebben (és újabb információk megszerzésében) nagy segítséget adhatnak a szótárak, különösen a több kötetes értelmező szótárak, amelyek nemcsak több tízezer lexémát tartalmaznak, hanem ezek minden jelentését igyekeznek feltüntetni. A szótárak hiányosságai és pontatlanságai miatt fontos szerep jut azonban az élő nyelvhasználat vizsgálatának. Ennek egyik eszköze az anyanyelvi adatközlőktől tesztek által nyert adatok elemzése (jól használható tesztek ismertet BENDIX, 1971. 397-402, LEECH, 1970 és NIDA, 1975. 169-172), a másik útja pedig az írott szövegek és a spontán beszélgetések szemantikai szempontú elemzése.

2. A komponenses elemzés módszerének alkalmazása egy magyar igei csoporton

2.1. Mivel az általam elemzendő igék a kommunikációs tevékenységet megnevező igék közé tartoznak, vizsgáljuk meg, milyen kisebb szemantikai mezőkre osztható fel ez a szemantikai mező, amelyet a KÖZÖL (x,y,p) elemi predikátummal szimbolizálunk a szemantikai metanyelvben. (Hétköznapiabb nyelven megfogalmazva: x azt KÖZLI y -nal, hogy p .)

A kommunikációt kifejező lexémák egyik felosztása a kommunikációban használt jelek típusai alapján történik. Elkülöníthetjük a természetes nyelvi jelekkel való közlést — azaz a verbális kommunikációt — jelölő szavakat a nem természetes nyelvi jelekkel megvalósuló közlést — azaz a nem-verbális kommunikációt — jelölő szavaktól. Az előbbieket (pl. kijelent, állít, ígér, beismer, kihirdet, sajnálkozik) a NYILATKOZIK (x,y,p) elemi predikátumot, az utóbbiak (pl. int /vkit vhova/, kitapsol / pl. színészt/, összetrombitál /vkit vhova/, összehirangoz /vkit vhova/) pedig a JELEZ(TESZ $(x,y),q$) elemi predikátumot tartalmazzák. (Ez utóbbi predikátumot így olvashatjuk: x TESZI y -t és ezzel a tevékenységével azt JELZI, hogy q .) A NYILATKOZIK (x,y,p) predikátumot magukban foglaló szavakat újabb két csoportra oszthatjuk: a szóbeli és az írásbeli megnyilatkozást jelölő szavak halmazára. Az előbbieket (pl. mond,

szól, kiált) a $\text{MOND}(x,y,p)$, az utóbbiakat (pl. levelez, táviratoz, sürgönyöz) pedig az $\text{ÍR}(x,y,p)$ (= nem $\text{MOND}(x,y,p)$) elemi prédikátum reprezentálja.

A felsorolt szemantikai komponensek között hierarchikus struktúrák is megállapíthatók. A MOND vagy az ÍR feltételezi a NYILATKOZIK -ot és a KÖZÜL -t. A JELEZ szintén feltételezi a KÖZÜL -t. Ezek alapján redundancia-szabályokat fogalmazhatunk meg, amelyek nagyban egyszerűsítik a lexémák jelentésének szótári ábrázolását (KIEFER, 1970. 135).

A kommunikáció szemantikai mezőjének másik felosztási módja a közlemény tartalmát veszi figyelembe. E felosztás révén juthatunk a dolgozat címében szereplő igei csoporthoz. Az ide tartozó lexémákat az kapcsolja össze, hogy a jelentések leírásában a közlemény tartalma a következőképpen specifikálódik: a feladó természetes nyelvi jelekkel vagy nem természetes nyelvi jelekkel azt tudatja a címzettel, hogy mozogjon egyik helyről a másikkra, vagy ilyen mozgást végezhet. Ezért ezen igék jelentése magában foglalja a $\text{MOZOG}(y,u,v)$ atomi prédikátumot⁴ is, ahol u és v helykoordináták, amelyek a mozgás kezdő és végpontját jelölik. A mozgás irányát a \rightarrow , \leftarrow vektorok fogják jelezni. Természetesen: $u \rightarrow v$ és $v \rightarrow u$ különböző irányú mozgást ábrázol. A $v \rightarrow u$ és az $u \leftarrow v$ mozgásokat egyenértékűeknek tekinthetjük.

Továbbá szükséges, hogy feltüntessük a feladó közleményhez fűződő viszonyát /kötelező, hogy p ; megengedett, hogy p ; szeretné, hogy p /. Ezt formálisan — kibővítve a logikai szavak körét — egy deontikus logikai keretben tudjuk ábrázolni modális operátorok segítségével.⁵ A kötelezőség (az angol ought vagy obligatory kezdőbetűjéből rövidítve: O) és a megengedettség (az angol permitted kezdőbetűjével rövidítve: P) operátorának definíciója a következő:

$$(1) \quad Op \equiv \text{def } \sim P \sim p,$$

$$(2) \quad Pp \equiv \text{def } \sim O \sim p.$$

E két általánosan használt operátoron kívül szükség lesz még egy harmadik operátorra is. Ehhez a következőképpen juthatunk el. Mivel lehetséges olyan V világ /és ez éppen az aktuális világ/, amelyben $Pp \rightarrow Op$ i és $Pp \rightarrow \sim Op$ i, ezért a "szeretné,

hogy ..." modális operátor /az angol wish kezdőbetűjével rövidítve: W/ definíciója a (3).

$$(3) Wp \equiv \text{def } Pp \wedge \sim Op.{}^6$$

A jelentések pontos leírásához hozzátartozik a kommunikáció és a mozgás időpontjának megjelölése is. Ezt formálisan az $R(t, r)$ absztrakt relációval ábrázolhatjuk, ahol t egy időkoordináta és a t időpontban végbemenő folyamatot vagy a t időpontbeli állapotot r kijelentés reprezentálja (BIERWISCH, 1971. 423).

Most már általánosan a (4) módon ábrázolhatjuk az elemzendő igék közös (állított) jelentését (az operátort az op.-pal rövidítve):

$$(4) R(t_1, \text{KÖZÜL}(x, y, R(t_2, \text{op.}(\text{MOZOG}(y, u, v))))), \text{ ahol } t_1 < t_2.$$

Ezek után vegyük számba a közéjük sorolható igéket!

Ezeket — tisztán gyakorlati célból, egyszerűbb megnevezésük érdekében — két alcsoportra tagolhatjuk: a hívást és/vagy küldetést jelentő igékre, valamint az elenged típusú igékre. Soroljuk fel az első alcsoport lexémáit! Először is ide tartozik a hív⁷ és küld, valamint e két igének az irányt jelölő igekötőkkel alkotott olyan származékai/összetételei mint az áthív, behív, elhív, előhív /vkit vhonnan/, felhív, félrehív, hátrahív, hazahív, helyrehív /vkit/, idehív, kihív, lehív, odahív, összehív, visszahív, ill. átküld, beküld, elküld, felküld, félreküld, hátraküld, hazaküld, helyreküld /vkit/, ideküld, kiküld, leküld, odaküld, széjjelküld, szétküld, tovaküld, továbbküld, túlküld, /vkit vmin/, végigküld /vkit vmin/, visszaküld.

A természetes nyelven megvalósuló közlést kifejező

lexémák közül a következők tartoznak ide: idéz, kér, rendel, utal, vezényel, valamint a fenti igekötőkkel alkotott származékai/összetételeik. A parancsol igéről külön kell szólnom. Igekötő nélküli alakjában csak a "Parancsként mond, kiad, ill. parancsban elrendel vmit" jelentésen belüli jelentés-árnyalat leírásában tünteti fel az ÉrtSz. (V. 645. 1.a.) azt a jelentését, amely alapján a hívást és/vagy küldést jelentő igék közé besorolhatnánk. A parancsol át-, be-, fel-, le-, stb.

igekötös változataiban viszont már önálló jelentésként szerepel a hívás és a küldés.

Szóbeli megnyilatkozással történő hívást jelöl a szólít és igekötös változatai, valamint a bekiált, előkiált /vkit vhonnan/, kikiált, odakiált, visszakiált, áttelefonál.

Meg kell említeni, hogy ÉrtSz. a telefonál, táviratoz(ik), sürgönyöz címszavaknál -ért határozóragos vonzatuk esetében olyan jelentésárnyalatokat ad meg, amelyek hívásra utalnak. Például: táviratozik /vkiért/: "távirattal magához kéreti, hívja" (ÉrtSz. VI. 541. 1.a.).

Nem természetes nyelvi jelekkel való hívást jelentenek a következő igék: int (átint, beint, kiint, odaint stb.), kitapsol /pl. színészt/, összedobol, összeharangoz, összetrombitál stb.⁸

Az elenged típusú lexémák közös jelentése, hogy a címzettnek a feladó verbális jelekkel engedélyt ad arra, hogy helyváltoztató mozgást végezzen. Az elenged-en kívül ide sorolható az elbocsát és az elereszt ige.

2.2. Most pedig térjünk rá a reprezentatív mintába felvett igék elemzésére.

2.2.1. Mint ahogy az ÉrtSz. (III. 282. I.1.) is feltünteti, a hív jelentésében nincs meghatározva az, hogy milyen típusú jelek által megy végbe a kommunikáció. Az (5) példái is ezt mutatják:

- (5) (a) Pál egy kézmozdulattal a táblához hívta Pétert.
- (b) Pál messziről is jól hallható parancsszavával a bejárathoz hívta Pétert.
- (c) Pál levélben Szegedre hívta Pétert.

Ezért a KÖZÜL(x,y,p) predikátumot kell kiindulópontul választani a hív szemantikai jellemzéséhez. A feladó közleményhez való viszonyáról ezt olvashatjuk az ÉrtSz. definíciójában: "arra kér v. szólít fel vkit, hogy ..." Zavaró ebben a meghatározásrészletben, hogy a felszólít igét az ÉrtSz. /II. 727. 2.) a felhív igével értelmezi és viszont (a felhív igét ld. II. 635. 4.). Ezért forduljunk inkább ismét az (5) mondataihoz. Az (5)(a) és (c) egyértelműen azt mutatja, hogy a feladó azt szeretné, mintegy kéri, hogy a címzett egyik helyről a másikkra mozogjon. Az (5)(b)-ben is csak a parancsszavával szintaktikai összetevő miatt tűnik úgy, hogy a kérésnél erősebb

viszonykifejezésről van szó. Következésképpen p se nem kötelező, se nem megengedett. A feladó közleményhez való viszonyát így a W operátorral formalizálhatjuk. Még több problémát okoz a közlemény tartalmának meghatározása. Az ÉrtSz. szerint a feladó azt közli a címzettel, hogy a címzett "menjen, közelítsen hozzá". Véleményem szerint azonban a hívó fél nem minden esetben a hozzá való közeledésre kéri a hívott felet. Tekintsük a következő mondatot!

(6) Pista a strandra hívta Jóskát.

A (6)-ot háromféleképpen értelmezhetjük: 1. Pista, aki a strandon van, (telefonon) magához hívta Jóskát. 2. Pista (aki most nincs a strandon) arra kérte Jóskát, hogy egy későbbi időpontban ott találkozzanak. 3. Pista azt ajánlotta Jóskának, hogy menjenek együtt a strandra. A három, egymástól különböző értelmezés nem teszi lehetővé azt, hogy a p kijelentés tartalmát y közeledik x -hez módon határozzuk meg. A p csak a $MOZOG(y,u,v)$ predikátumot foglalja magában. (Ez így nem egészen pontos. A p -ben szükséges lesz feltüntetni azt is, hogy x mit közöl y -nal arról, mi lesz a kapcsolat x és y tartózkodási helye között közvetlenül a mozgás befejezése után, mert csak így tudjuk, mint később látni fogjuk, a hív és küld jelentését megkülönböztetni.⁹ A hív ezen jelentésmozgásáról a küld ige elemzésénél lesz szó.)

A közlemény tartalmával kapcsolatban még arra a kérdésre is választ kell adnunk, hogy megjelölhetjük-e egyértelműen a mozgás irányát a hív esetében. Tekintsük a következő példát!

(7) (a) Pista egy külvárosi vendéglőbe hívta Jóskát.

(b) Pista egy belvárosi vendéglőbe hívta Jóskát.

Ha a (7)(a)-val kapcsolatban feltesszük, hogy Pista és Jóska a kommunikációs aktus idején a belvárosban tartózkodtak, akkor (7)(a)-t a következőképpen parafrázálhatjuk:

(8) (a) Pista arra kérte Jóskát, menjenek ki a belvárosból egy külvárosi vendéglőbe.

A (7)(b)-vel kapcsolatban pedig tételezzük fel, hogy mikor Pista hívta Jóskát, mindketten a külvárosban voltak. Ezért (7)(b) parafrázisa a (8)(b):

(8) (b) Pista arra kérte Jóskát, menjenek be a külvárosból egy belvárosi vendéglőbe.

Mivel a (8)(a) és (b) nyilvánvalóan különböző irányú mozgásra utal, arra a következtetésre jutottam, hogy a mozgás irányát

specifikálatlanul kell hagyni a hív jelentésében.

Eddig nem szóltam x és y argumentum kapcsolódási feltételeiről. A szelekciós szabályokat is fel kell azonban tüntetni a jelentésleírásban, mert ezek a jelentés szerves részét képezik (KIEFER, 1983. 101). Mit mondhatunk tehát x-ről és y-ról? Az ÉrtSz.-ban ezt olvashatjuk: "arra kér vagy szólít fel valakit, hogy ...". Mivel a kér és a felszólít implicite, a vkít pedig explicite emberre utal, e definíciórészlet alapján megállapíthatjuk, hogy csak akkor kapunk helyes szemantikai struktúrájú mondatokat, ha a hív-ot tartalmazó mondatok x-et és y-t helyettesítő mondatrészeinek pozícióját embert jelentő főnevek töltik be. Más szóval az ezen mondatok alanya és tárgya embert jelentő főnév kell hogy legyen. (A tárgyak, növények, állatok megszemélyesítésének kérdésével itt nem foglalkozhatom.)

A hív teljes szemantikai jellemzéséhez figyelembe kell vennünk, hogy ennek az igének van olyan tulajdonsága is, amely előfeltevést idéz elő. Mint ismeretes, valamely mondat előfeltevése invariáns a tagadással, az eldöntendő kérdő mondat képzésével és a felszólító mondat képzésével szemben (KIEFER, 1983. 35). Nézzük a következő mondatokat!

- (9) (a) Péter holnapután ötre a minisztériumba hívta Jánost.
 (b) Péter nem hívta holnapután ötre a minisztériumba Jánost.
 (c) Hívta Péter holnapután ötre Jánost a minisztériumba?
 (d) Hívja Péter holnapután ötre Jánost a minisztériumba!

A (9)(a)-(d) szemantikai struktúrájának invariáns kijelentése a (10):

- (10) János nincs a minisztériumban a hívás időpontjában.

Ábrázoljuk formalizálva mindazt, amit eddig tudunk a hív jelentéséről!

- (11) (a) Állítás:

$$R(t_1, \text{KÖZÖL}(x, y, R(t_2, W(\text{MOZOG}(y, u, v)))))) \wedge \text{EMBER}(x) \\ \wedge \text{EMBER}(y).$$

- (b) Előfeltevés:

u-ból v-be történő mozgás esetén:

$\sim \text{VAN}(y, v)$ t_1 időpontban,

v-ből u-ba történő mozgás esetén:

$\sim \text{VAN}(y, u)$ t_1 időpontban és $t_1 < t_2$.

2.2.2. Mint láttuk, a hív állított jelentése nem parafrázálható a (12)-vel.

(12) x verbális vagy nem-verbális jelek útján azt közli y-nal, szeretné, ha hozzá közelítene.

A küld állított jelentésének elfogadható parafrázisa-e a(13)?

(13) x verbális vagy nem-verbális jelek útján azt közli y-nal, szeretné, ha távolodna tőle.¹⁰

Vizsgáljuk meg a következő mondatokat!

(14) Pista a nyárfához küldte Jánost.

(15) Pista a klubba küldte Jánost, és mivel neki is arrafelé akadt dolga, egészen a klub bejáratáig együtt mentek.

A (14) alapján úgy tűnik, hogy a küld parafrázisa valóban a (13).

A (15) alapján azonban azt mondhatjuk, hogy a (13) nem lehet a küld parafrázisa. Ellenvethetné valaki, hogy y a mozgás befejező szakaszában éppen távolodik x-től, bár a (13)-ban explicit módon nincs kifejezve, hogy ilyen értelmű távolodást kívánt x közleményével elérni. Elképzelhető azonban olyan szituáció is (például a (14) egyik interpretációja során), hogy x miután a nyárfához küldte y-t — és y-nak a mozgást csak bizonyos idő eltelte után kell megkezdenie, ha egyáltalán eleget szándékozik tenni x kérésének —, maga rögtön elmegy egy olyan helyre, amely y mozgásának célpontján túl van. Amikor y mozogni kezd, akkor már x felé mozog, azaz éppen közeledik x-hez. Ezek után egyértelmű, hogy a küld állított jelentésében szintén a MOZOG(y,u,v) predikátumnak kell szerepelnie. A küld állított jelentésének többi része (kivéve azt a mozzanatot, amely megkülönbözteti a hív jelentésétől) és az előfeltevése nem igényel külön magyarázatot. Ha az (5)(a)-(c)-ben, a (7)(a)-(b)-ben és a (9)(a)-(d)-ben a hív igét a küld lexémával cseréljük fel és a példamondatokhoz kapcsolódó megjegyzéseket a küld-re vonatkoztatjuk, nyilvánvalóvá válik, hogy amit a küld jelentéséről eddig tudunk, megegyezik a (11)-gyel. Mi különbözteti meg akkor a hív jelentését a küld jelentésétől? Fentebb láttuk, hogy y x-hez viszonyított közeledő vagy távolodó mozgása nem általános tulajdonsága a hív, ill. a küld jelentésének. Egyfelől azonban a (6), másfelől a (14) és a (15) alapján mégis megállapítható, hogy miben rejlik a hív és a küld szemantikai különbsége. Az, hogy a (6) mondatban — a

háromféle lehetséges interpretáció ellenére — a hív lexémát mégis mint hívást értelmezzük, azt feltételezi, hogy — a küldéssel szemben — x nemcsak azt tudatja y-nal, szeretné, ha t_2 időpontban egyik helyről a másikra mozogna, hanem azt is, hogy mikor y a kívánt helyen lesz, akkor ő maga is ott lesz. (Természetesen a feladó előre nem tudhatja, hogy y végrehajtja-e a kívánt mozgást. Mindenesetre közleményével ezt szeretné elérni.) Azt, hogy y melyik időpontban lehet ott, ahol x is lesz, viszonylagosan a következőképpen határozhatjuk meg. Ha y teljesíti x kérését, akkor t_2 időpontban célpontja felé mozog és ennél fogva — mint ahogy azt az inchoatív mozgásigék implikációs jelentése mutatja (KIEFER, 1983. 183) — t_3 időpontban v-ben /vagy u-ban/ található. Ebből következően x azt közli y-nal, hogy a t_3 időpontban lesz v-ben /vagy u-ban/. Mi következik most már a fentiekből a hív szemantikai ábrázolását illtően? A mi esetünkben a $KÖZÜL(x,y,p)$ atomi predikátumban a p egy p_1 és p_2 kijelentést foglal magában. (Általánosan viszont azt mondhatjuk, hogy $p = p_1 \wedge p_2 \wedge \dots \wedge p_n$, ahol $n \geq 1$.) Ezért a hív állított jelentésében az $R(t_2, W(MOZOG(y,u,v)))$ kijelentéshez a (16) alatti kijelentéseket kell (konjunkcióval) hozzákapcsolni.

(16) u-ból v-be történő mozgás esetén:

$R(t_3, VAN(x,v))$;

v-ből u-ba történő mozgás esetén:

$R(t_3, VAN(x,u))$ és $t_2 < t_3$.

A küld állított jelentésében pedig az $R(t_2, W(MOZOG(y,u,v)))$ kijelentéséhez a (17) alatti kijelentéseket kapcsoljuk, mert a (14) és a (15) által leírt szituációkban az a közös, hogy a feladó közli a címzettel azt (is): amikor a mozgás befejezése után y v-ben (vagy u-ban) lesz, ő nem lesz ott.

(17) u-ból v-be történő mozgás esetén:

$R(t_3, \sim VAN(x,v))$;

v-ből u-ba történő mozgás esetén:

$R(t_3, \sim VAN(x,u))$ és $t_2 < t_3$.

A (16)-tal és a (17)-tel kapcsolatban azonban nem elég kikötnünk, hogy $t_2 < t_3$, hanem még annak is szerepelnie kell a feltételek között, hogy t_2 közvetlenül megelőzi t_3 -t,¹¹ mert csak egy ilyen t_3 időpontra érvényes kötelezően a MOZOG predikátum implikációs jelentése. Ezen utóbbi megfontolás miatt vissza kell térnünk a (11)-ben feltüntetett $t_1 < t_2$ kikötésre. Közvetlenül megelőzi t_1 t_2 -t? Mivel y -nak — jóllehet teljesíteni akarja x kérését — nem feltétlenül szükséges a mozgást t_1 -et közvetlenül követő időpontban megkezdenie (vö. (9)(a)-(d)), és mivel az, hogy mennyi idő alatt juthat el y célpontjához, valójában nem is szemantikai kérdés, a $t_1 < t_2$ kikötés szükséges és egyben elegendő feltétel is.

2.2.3. Vizsgáljuk meg a hív néhány irányt jelölő igekötővel alkotott származékát/összetételét! Ezen igekötők jelentésmódosító szerepe abban van, hogy egyértelművé teszik y mozgásának irányát. Az elhív lexémát nem használhatjuk — a hív-val ellentétben — két különböző irányú mozgás jelölésére, tehát egy vektorral meg kell adni a két /u és v/ helykoordináta közötti kapcsolatot. Az elhív jelentésének csak a releváns részét ábrázolva, ezt a (18) módon tehetjük.

(18) MOZOG ($y, u \rightarrow v$).

Természetesen, az irány kijelölése hatással van az előfeltevésre és a (16) alatti kijelentésekre is. Csak az u -ból v -be történő mozgást vehetjük figyelembe az elhív szemantikai jellemzése számára. A kihív-ban a mozgás iránya megegyezik az elhív jelentésében definiált iránnyal. Az iránykijelölés ugyanolyan hatással van az előfeltevésre és a (16)-ra, mint az elhív esetében. Az y t_1 időpontbeli helyére vonatkozó előfeltevés mellett azonban azt is meg kell fogalmaznunk előfeltevésként a kihív szemantikai ábrázolásában, hogy a feladó a v helyet kívül levőnek tekinti. (Az, hogy y milyen feltételek mellett tartja v -t kívül levőnek, pragmatikai probléma.)

(19) KÜLSŐ (v).

A behív az elhív-hoz és a kihív-hoz képest ellentétes irányú mozgást fejez ki:

(20) MOZOG ($y, u \leftarrow v$).

A (11) alatti előfeltevésekből és a (16) alatti kijelentésekből is az ellentétes irányú mozgásra vonatkozó előfeltevés, ill.

kijelentés fog előfordulni a behív szemantikai struktúrájában. A behív esetében az y t_1 időpontbeli tartózkodási helyére vonatkozó előfeltevés mellett azonban a (21) alatti előfeltevés fog szerepelni a teljes jelentésleírásban.

(21) BELSŐ(u).

Mindeddig feltételeztem, hogy az y argumentum (y_1, y_2, \dots, y_n) változók olyan n -tagú sorozata, ahol $n=1$. Ugyanezt feltételeztem a v helykoordinátával kapcsolatban is. Ezért jelölhettem egyszerűen a címzettet y -nal és v -vel a mozgás egyik szélső pontját. Az összehív szemantikai ábrázolásában azonban, mivel ez az ige annyit jelent, hogy több v helyről több személyt hív, y -t és v -t a (22)(a), ill. a (22)(b) módon¹² kell megadnunk.

(22) (a) (y_1, y_2, \dots, y_n) változók olyan n -tagú sorozata, ahol $n > 1$.

(b) (v_1, v_2, \dots, v_n) változók olyan n -tagú sorozata, ahol $n > 1$.

Jegyezzük meg, a szétküld jelentésében szintén a (22)(a) és (b) módon kell feltüntetni az y -t, ill. a v -t. Az összehív-val szemben ennél az igénél a v helykoordináta a mozgás végpontját jelöli. Tehát az össze- és a szét- igekötő jelentése, mint az intuíciónk is sugallja, a mozgás irányában tér el. Az előbbi jelentését a (23) módon írhatjuk fel, az utóbbit pedig a (24) módon:

(23) $u \leftarrow (v_1, v_2, \dots, v_n)$, ahol $n > 1$.

(24) $u \rightarrow (v_1, v_2, \dots, v_n)$, ahol $n > 1$.

2.2.4. A természetes nyelvi jelekkel megvalósuló

kommunikációt kifejező lexémák vizsgálatát kezdjük a rendel igével! Ezen ige jelentésének elemzésekor a NYILATKOZIK(x, y, p) predikátumból kell kiindulni (vö.ÉrtSz. V. 980. 2.) A feladó p kijelentéshez való viszonya könnyen megállapítható a következő definíciórészlet alapján: "egy v . több személynek megparancsolja, utasításként tudatja vele, hogy ...". Tehát p kötelezőségéről van szó. A rendel állított jelentése — a fentebbi változtatásokkal — tartalmazza (11)(a)-t. Erről meggyőződhetünk, ha a (7)(a)-ban és (b)-ben a hív igét a rendel igével helyettesítjük és a példákhoz fűzött magyarázatokat a rendel-re vonatkoztatjuk. A szelekciós szabályok megállapításához pedig ld. újból az ÉrtSz.

definícióját. A rendel előfeltevése azonos a (11)(b)-vel. Ezt is ellenőrizhetjük, ha a (9)(a) - (d)-ben a hív helyébe a rendel-t írjuk. Még azt kell eldönteni, hogy a rendel-hez a (16) vagy a (17) tartozik. Vizsgáljuk meg ebből a szempontból a következő mondatokat!

(25) (a) Az irodában tartózkodó igazgató telefonon magához rendelte Pétert, hogy beszéljen vele.

(b) Az irodában tartózkodó igazgató telefonon a raktárba rendelte Pétert, hogy ott dolgozzon.

A (25)(a) mondatot úgy értelmezhetjük, hogy az igazgató parancsával magához hívta Pétert. A (25)(b) mondat viszont úgy interpretálható, hogy az igazgató parancsával a raktárba küldte Pétert. Tehát a rendel egyszer hívást, máskor küldést fejez ki. A rendel kétféle használatából arra a következtetésre juthatunk, hogy ennek az igének a szemantikai struktúrája nem tartalmazza sem a (16), sem a (17) alatti jelentésmozzanatot. Ugyanígy írható le a vezényel (ÉrtSz. VII. 392. 3.) jelentése. Tehát a rendel és a vezényel ebben a jelentésükben teljes szinonimák. (A "saját csapatrésznél kívül teljesítendő szolgálati feladattal megbízva..." rész tulajdonképpen a /Kat/ stílusminősítést ismétli meg, ezért ez figyelmen kívül hagyható.) A beparancsol (ÉrtSz. I. 557. 2.) és a kiparancsol (ÉrtSz. IV. 158. 2.) jelentése is ugyanilyen módon írható le azzal az eltéréssel, hogy az igekötők következtében ugyanúgy, mint a berendel és a kirendel, valamint a bevezényel és a kivezényel esetében, csak az egyik mozgásirányt vesszük figyelembe. Így levonhatjuk azt a következtetést, hogy a beparancsol a berendel-lél és a bevezényel-lél, a kiparancsol pedig a kirendel-lél és a kivezényel-lél szemantikailag teljesen szinonim.

A többi, verbális hívást és/vagy küldést jelentő lexéma (utal, idéz, kér) esetében megjelenik a (16) vagy a (17). Az utal küldést, az idéz és a kér hívást fejez ki (vö. (26)-(28)).

(26) Az orvos kórházba utalta Jánost, hogy alaposan kivizsgálják.

(27) Jánost hétfőre a bíróságra idézték, hogy tanúvallomást tegyen Kovács József ügyében.

(28) A tanszékvezető a szobájába kérte az ötödéves hallgatókat, hogy beszéljen velük.

Az utal (ÉrtSz. VII. 63. 3.) szemantikai struktúráját megkapjuk, ha a rendel-t a megfelelő módon kiegészítjük a (17)-tel. Az idéz és a kér előfeltevése azonos a rendel-ével, a (16) és a (17) közül pedig a (16)-ot tartalmazzák. Az utóbbi két lexéma állított jelentése a (16)-tal kiegészítve sem egyezik meg a rendel-ével. Az idéz esetében szükséges még a mozgás végpontját jelölő helykoordinátára vonatkozóan egy kapcsolódási feltételt bevezetni a definícióba (vö. "elrendeli vkinek vmely hatóság előtt v. tárgyaláson való megjelenését" ÉrtSz. III. 424. 1.). Ezért u-ból v-be történő mozgás esetén a (29)(a), v-ből u-ba történő mozgás esetén pedig a (29)(b) szelekciós szabállyal¹³ kell kiegészítenünk az állított jelentést.

(19)(a) HIVATALOS (v).

(b) HIVATALOS (u).

A HIVATALOS szemantikai komponens arra utal, hogy egy mondatban az u vagy v helykoordinátát felváltó szintaktikai összetevők a rendőrség, tanácsháza, bíróság, tárgyalóterem stb. főnevek lehetnek.

A kér lexéma állított jelentése pedig két szemantikai tulajdonságban különbözik a (16)-tal kiegészített rendel-étől. Az ÉrtSz. definíciója alapján ("azt az óhaját fejezi ki, hogy vki odamenjen hozzá ..." III. 849. II. 4.) nyilvánvaló, hogy a feladó közleményhez való viszonyát nem fejezhetjük ki az O operátorral. Ehelyett a W operátort kell használnunk. A másik különbség abban a tényben rejlik, hogy a (30) szemantikailag teljesen jól formált, a (31) viszont szemantikai anomáliát tartalmaz.

(30) Az igazgató durva és goromba szavakkal az irodába rendelte helyettesét.

(31) * Az igazgató durva és goromba szavakkal az irodába kérte helyettesét.

Ezért feltételezhetjük, hogy a kér állított jelentése magában foglalja a (32) alatti predikátumot.

(32) UDVIARIAS (R (t₁, NYILTKOZIK(x,y,p))).

+
+ +

Az áttekintett szakirodalom alapján kijelöltem a komponenses elemzés helyét a lexikai egységek szemantikai ábrázolásában és olyan elméleti keretet vázoltam fel, amely jól használhatónak bizonyult a második részben. Az igék jelentéselemzésénél a kiindulópont az ÉrtSz. volt. Dolgozatom azonban nem egyszerűen a szótár definícióinak logikai formulákba foglalása. Erre a szótár maga sem ad lehetőséget. A jelentések megadása redundáns (vö. vezényel), hiányos (az alanyra vonatkozó szelekciós szabályok nincsenek explicite megfogalmazva), körben forgó (vö. a hív igénél a feladónak a közleményhez való viszonyáról írtakat), téves információt tartalmaz (pl. hív, küld). Ennélfogva a jelentések közötti kapcsolatok sem fejeződnek ki világosan (pl. a hív és a küld intuitív ellentétének hiánya). A jelentések szinonimikus összefüggésének ábrázolására viszont jó példát szolgáltat — bár ezekről most nem volt szó — az elenged, elereszt, elbocsát (ÉrtSz. II. 101. 1.; 129.3.; 132. 3.), ahol a második ige értelmezése szó szerint megegyezik az elsőével, a harmadik esetében pedig egyértelmű utalás történik az elenged megfelelő jelentésére. Természetesen, a szemantikai kutatások újabb eredményeit is (amelyeket nem kérhetünk számon az ÉrtSz.-tól) szükséges volt figyelembe venni (pl. előfeltevések).

Itt csak vázlatosan említettem meg azokat a problémákat, amelyekkel szembe találtam magamat a kiválasztott igecsoport szemantikai vizsgálatakor, az igék adekvátabb, teljesebb és formalizált jelentésleírása során. Remélem, a szerény eredmények ellenére is hozzájárul dolgozatom a magyar igék pontosabb jelentésleírásához.

Jegyzetek

1. Jelen dolgozat a JATE BTK 1986. évi tavaszi TDK-konferenciáján bemutatott dolgozatomon alapszik, amelytől azonban most több ponton lényegesen eltérek. A komponenses elemzés két alapkérdése c. fejezetnek — terjedelmi korlátok miatt — csupán vázlatos ismertetésre szorítkozom. A komponenses elemzés módszerének alkalmazása egy magyar igei csoporton c. fejezetben pontosabbá tettem magának az elemzésnek egy mozzanatát, valamint kimaradt az elenged, elereszt, elbocsát, szólít és bekiált igék elemzése. Az Összefoglaláshoz kapcsolódó két összegző táblázatot is kénytelen vagyok elhagyni. Ezért a jelen dolgozat Összefoglalás c. fejezete csak az ÉrtSz.-ral való munka problémáiról ad áttekintést. (Az utóbbi két változtatás szintén a szűk terjedelmi lehetőségek miatt történt.)
2. Megkérdézhetné valaki, miért a generatív nyelvelméletben alkalmazott komponens elemzéssel kapcsolatban felmerült nehézségeket tartom a komponenses elemzés alapvető fontosságú kérdéseinek. Erre azt válaszolhatom, hogy azért, mert csak egy mondatközpontú elméleti keretben vált lehetségessé a szószemantikai kutatások alapelvének megvalósítása: a szavak jelentését mindig abból a szempontból kell vizsgálni, hogy mivel járulnak hozzá a mondatjelentéshez, amely elsődleges a lexémák jelentéséhez képest. — A strukturális szemantikában alkalmazott és a generatív nyelvelméletben használt komponenses elemzés több más érdekes kérdését tárgyalja NIDA (1975) és LYONS (1977. I. 317-335). A komponenses elemzés legújabb kísérlete SZ.BAKRÓ-NAGY (1985) tanulmányában található.

3. Mivel HIERWISCH (1971. 410), BOLINGER (1965. 205-213), KIEFER (1970. 117) és WEINREICH (1966. 317-318) kritikai megjegyzései szerint nincs elméleti jogosultsága a szemantikai jelölők (semantic marker) és a megkülönböztetők (distinguisher) KATZ és FODOR által javasolt különválasztásának, a továbbiakban csak a "szemantikai komponens" terminus technicust használom. Különbséget kell azonban tenni LYONS (1977. I. 323.) véleményének megfelelően a szemantikai jegy és szemantikai komponens között. Az előbbi sohasem szerepel az adott jelentés szótári jellemzésében, hanem csak az utóbbi, amely tulajdonképpen nem más, mint a jegy specifikált változata.
4. A $MOZOG(y, u \rightarrow v)$ és a $MOZOG(y, u \leftarrow v)$ predikátum alkalmazására az inchoatív mozgásigék vizsgálatában ld. KIEFER, 1983. 182-183.
5. A deontikus logikai modalitásai normatív törvényektől függenek. A deontikus logika részletesebb tárgyalására ld. RUZSA, 1984. 156-160.
6. A W operátor formális definícióját Maleczki Márta javaslatára adom meg a (3) módon.
7. Az igék listája valószínűleg bővíthető. Az igéknek mindig csak az egyik jelentéséről van szó. A vonzat rendszerint: vkit vhowa, ezért ezt külön nem tüntetem fel. Az ettől eltérő vonzatokat természetesen kifrom. Még egy megjegyzés: az ÉrtSz. stílusminősítéseit (mint amelyek csak a pragmatikai jelentés szempontjából relevánsak) nem vettem tekintetbe.
8. Úgy gondolom, röviden meg kell indokolnom, hogy miért nem került be a reprezentatív mintába (= a TOK-dolgozatban elemzett igék közé) egyetlen lexéma sem a nem-verbális jelekkel való hívást kifejező szavak közül. Mint láttuk, a JELEZ predikátum első argumentuma egy kijelentés, amely a TESZ predikátumból és argumentumaiból áll. Mármost ezen igék sajátossága éppen a rendkívül különböző tevékenységtípusok jellemzésében rejlik. Ezeket a tevékenységtípusokat azonban előbb a saját szemantikai

mezőjükben kell definiálni, és csak azután építhetjük be őket a nem-verbális kommunikáció jelentésleírásába.

9. Azért a mozgás után közvetlenül következő szakaszcsoportról tett kijelentést kell figyelembe venni, mert ez a kijelentés azonos a (6) alatti mondat három, egymástól eltérő értelmezésében.
10. Az ÉrtSz. (IV. 520. I. 1.) nem egyértelműen (13) módon adja meg a küld jelentését. De éppen a hív jelentésével való (intuíciónk által sugallt) szembenállás nem fejeződik ki benne. Ezért én mégis a (13)-ból indulok ki.
11. A közvetlenül megelőzi formális definíciójára ld. BENDIX, 1971. 396.
12. Az össze- igekötő jelentésének formalizálásában ugyancsak Maleczki Márta segített: köszönet érte.
13. Miért nevezem (29(a))-t és (b))-t szelekciós szabálynak, (19)-et és (21)-et pedig előfeltevésnek? Röviden: az u és v által megjelölt helyeknek az inherens tulajdonsága, hogy HIVATALOS-ak. Az pedig, hogy egy helyet KÜLSŐ-nek vagy BELSŐ-nek (vagy se nem KÜLSŐ-nek, se nem BELSŐ-nek) tekint a feladó, az u-val és v-vel szimbolizált helyeknek nem inherens tulajdonsága. Ezt a különbséget fejezzük ki formálisan azzal, hogy a (29(a))-t és (b))-t szelekciós szabályként adjuk meg az állított jelentésben, a (19)-et és a (21)-et viszont az előfeltevések között tüntetjük fel.

A hivatkozások feloldása

(Az alábbi bibliográfiai tételeknek csak a fordítását olvastam: Bolinger, 1965; Fillmore, 1978; Katz-Fodor, 1963 és Leech, 1970. a hivatkozásokban szereplő oldalszámok szintén a fordításokra vonatkoznak.)

- SZ. BAKRÓ-NAGY, 1985 = Sz. Bakró-Nagy Marianne: Egy történeti-szemantikai elemzés vázlata. *ÁNyT.* XVI., 1985. 33-63.
- BENDIX, 1971 = Bendix, E.H.: The Data of Semantic Description. In: Steinberg—Jakobovits, 1971. 393-409.
- BIERWISCH, 1971 = Bierwisch, M.: On Classifying Semantic Features. In: Steinberg—Jakobovits, 1971. 410-435.
- BOLINGER, 1965 = Bolinger, D.L.: The Atomization of Meaning. *Language* 41., 1965. 555-573. orosz fordítása: Atomizacija značenija. In: Novoe, 1981. 200-234.
- ÉrtSz. = A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I-VII. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959-1962.
- FILLMORE, 1978 = Fillmore, Ch.J.: On the Organization of Semantic Information in the Lexicon. In: Papers from the Parasession on the Lexicon. Chicago Linguistic Society, Chicago, 1978. 148-173. orosz fordítása: Ob organizacii semantičeskoj informacii v slovare. In: Novoe, 1983. 23-60.
- HAVAS, 1982 = Havas Ferenc /szerk./: Szemantika a generatív grammatikában /Szöveggyűjtemény/. Tankönyvkiadó, Bp., 1982.
- KATZ—FODOR, 1963 = Katz, J.J.—Fodor, J.A.: The Structure of a Semantic Theory. *Language* 39. 1963. 170-210. magyar fordítása /két részletben/: Katz, J.J.—Fodor, J.A.: Egy szemantikai elmélet struktúrája. In: Telegdi, 1968. 358-370. és Havas, 1982. 17-52.
- KIEFER, 1966 = Kiefer Ferenc: A Katz—Fodor-féle szemantika-elmélet. *MTA I.O. Közlemények* 23. 1966. 175-188.

- KIEFER, 1970 = Kiefer Ferenc: Mondattani-szemantikai tanulmányok. OMKDK, Bp., 1970.
- KIEFER, 1975 = Kiefer Ferenc: Irányzatok és problémák a mai jelentéstudományban. NyK 77. 1975. 359-382.
- KIEFER, 1983 = Kiefer Ferenc: Az előfeltevések elmélete. Akadémiai Kiadó. Bp., 1983.
- LEECH, 1970 = Leech, G.N.: On the Theory and Practise of Semantic Testing. *Lingua* 24. 1970. 343-364. orosz fordítása: K teorii i praktike semantičeskogo eksperimenta. In: Novoe, 1983. 108-132.
- LYONS, 1977 = Lyons, J.: Componential analysis. In: Lyons, J.: *Semantics I*. Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1977. 317-335.
- NIDA, 1975 = Nida, E.A.: *Componential Analysis of Meaning*. Mouton, The Hague—Paris—New York, 1975.
- NOVOE, 1981 = Novoe v zarubežnoj lingvistike. X., Progress, Moszkva, 1981.
- NOVOE, 1983 = Novoe v zarubežnoj lingvistike. XIV., Progress, Moszkva, 1983.
- RUZSA, 1984 = Ruzsa Imre: Klasszikus, modális és intenzionális logika. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984.
- STEINBERG—JAKOBOVITS, 1971 = Steinberg, D.D.—Jakobovits, L.A. /eds./: *Semantics: An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*. Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1971.
- TELEGDI, 1968 = Telegdi Zsigmond /szerk./: Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához. Tankönyvkiadó, Bp., 1968.
- WEINREICH, 1966 = Weinreich, U.: *Explorations in Semantic Theory*. In: Steinberg—Jakobovits, 1971. 308-328.